

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОРМ ТА ПРАВ ВЛАСНОСТІ В ПРИРОДОКОРИСТУВАННІ

У статті визначено критерії трансформацій форм та прав власності на природні ресурси. В основі визначення лежать альтернативні форми привласнення в природокористуванні. Основними критеріями визначено відповідність форми власності способу організації діяльності з природокористування; підвищення економічно-екологічної та соціальної ефективності; зниження витрат та від'ємного ефекту обмеженої раціональності при альтернативній формі власності на природні ресурси.

The criteria of forms and property rights transformation of natural resources is defined. Alternative forms of appropriation of nature resources are in base of definitions. The main criteria defined as accordance of property form to the way of the usage, protection, restoration and regeneration of natural resources performance; improving the economic, ecological and social efficiency in environmental performance of nature, reducing costs, reducing the negative effect of limited rationality in an alternative form of ownership of natural resources.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Власність на природні об'єкти, що виступає у вигляді присвоєння природних ресурсів, має об'єктивний характер, незалежно від волі та бажання і визначається ступенем розвитку продуктивних сил та виробничих відносин у суспільстві на даному історичному етапі.

Відносини власності в природокористуванні, що існують в економіці України, вимагають реформування форм прояву та фактичної реалізації. Матеріальною основою удосконалення відносин власності на природні ресурси служать якісні зміни в розвитку організації продуктивних сил суспільства, реформування відносин власності на техногенні фактори виробництва, що притаманні ринковим відносинам в економіці. В даний час усупільнення продуктивних сил не перебуває на такому ступені розвитку, коли тільки державна власність на природні об'єкти може забезпечити їхнє ефективне використання в умовах різноманіття форм власності на антропогенні засоби життєдіяльності суспільства.

Особливість природних ресурсів, що виступають у якості факторів виробництва (засобів, предметів праці) і об'єктів споживання, полягає в тому, що вони не є предметами людської праці, отже, спочатку не мають вартості, тому не можуть бути об'єктом власності згідно із законами економіки. З теоретичних позицій природні об'єкти можуть використовуватися тільки в якості суспільного надбання.

Наявність влади-власності, що має місце в суспільстві, веде до фактичного привласнення природних ресурсів, що за Конституцією України належать народу, державними чиновникам, які здійснюють розпорядження природними ресурсами, та суб'єктами, у користуванні яких вони знаходяться.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Аналіз існуючих публікацій показав, що протягом історичного розвитку економіки багато уваги в дослідженнях приділяється питанням власності як основного, вихідного відношення в системі виробничих відносин, що складаються у суспільстві. До класичної школи відносяться праці К. Маркса [1, с.340–345], в сучасних умовах проблеми власності розвивалися в дослідженнях С. В. Мочерного [2, с.20–60; 3; с.49], А. М. Гаєвського [4, с.154]. Інституціональні проблеми власності в пострадянській економіці розглядаються в монографіях І. В. Лазні, В. А. Рибалкіна [5, с.46], В. В. Дементьева [6, с.102]. Проблеми розвитку та реалізації відносин власності на природні

ресурси розробляються в працях російських вчених – В. Лоскутова [7, с.28–150], Н. Колесова [8, с.50].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Сучасний економічний розвиток вимагає функціонування різноманітних форм та прав власності на природні об'єкти. Різноманітні форми та права власності повинні функціонувати на основі їх органічної комбінації. У процесі управління функціонуванням різних форм власності необхідно використовувати диференційовані механізми їх регулювання та подальшого спільного розвитку, враховуючи інтереси кожної з форм власності. Реалізація принципів співіснування різних форм і видів власності має здійснюватися на основі демократизації як самих відносин власності, так і взаємодії, взаємовпливу привласнення природних та техногенних факторів життєдіяльності суспільства, синергетичного ефекту реалізації змішаних форм і типів власності в природокористуванні. У той же саме час існуючі форми власності мають одержувати нову інтерпретацію та нові можливості реалізації та подальшого розвитку. Еволюційний розвиток форм власності на природні ресурси сприяє відмиранню застарілих способів їх прояву та формуванню нових, що адекватні теперішньому розвитку народного господарства, організації використання, охорони, відтворення й відновлення природних ресурсів економічних відносин власності.

У загальній проблемі вдосконалення відносин власності невіршеними є питання ефективності реалізації державної власності на природні об'єкти та критерії трансформації загальнонародних відносин привласнення на рівні суб'єктів природокористування.

Постановка завдання. Метою статті є визначення критеріїв трансформації форм та прав власності в природокористуванні. Для досягнення даної мети необхідно розкрити сутність тенденцій розвитку відносин власності на природні ресурси та основні об'єктивні передумови зміни форм і суб'єктів власності в природокористуванні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Первинними виробничими відносинами в економіці природокористування є відносини між людьми із приводу виробництва матеріальних благ. У якості матеріальних ресурсів виробництва виступають природні фактори. Природні фактори використовуються як умови життєдіяльності людей та засоби виробництва. Власність на природні ресурси лежить в основі формування методології виробничих відносин використання, охорони, відтворення та відновлення природних ресурсів. Дана система включає відносини із приводу виробництва, розподілу, обміну й споживання природних ресурсів у натуральному та вартісному виразі, формування коштів та збитків, одержуваних від їхньої експлуатації на кожній фазі суспільного відтворення.

Суб'єкт власності (народ, держава, фірма, домогосподарство), що здійснює управління природокористуванням та саме природокористування, спирається на інституційні засоби, що віддзеркалюють систему виробничих відносин в природокористуванні. Відповідний економічний спосіб з'єднання природних ресурсів з користувачами визначається на основі економічних відносин власності та інституційної структури їх забезпечення. У той же час сама організація процесу природокористування вимагає певних відносин власності на використовувані природні ресурси як засоби виробництва та умови життєдіяльності суспільства. Відносини власності мають отримати адекватний вираз в економічних формах, що одержують правове закріплення і фіксуються у договорах природокористування. Саме тому економічні відносини власності між різними суб'єктами власності є визначальним відношенням у всій системі природокористування.

Підвищення ефективності використання природних об'єктів пов'язане з удосконалюванням і розвитком форм власності на природні ресурси. Необхідність удосконалювання відносин власності на природні об'єкти з метою підвищення ефективності їх використання пов'язане з такими основними тенденціями розвитку форм власності.

Перша тенденція полягає в ускладненні, комбінуванні, багатоаспектності, багатомірності побудови та прояву відносин власності на природні об'єкти. Це положення визначене техніко-економічними, організаційно-економічними й економіко-екологічними факторами.

Техніко-економічні фактори пов'язані з технологічною спеціалізацією виробництва в цілому, а також специфічними технологіями процесів використання, охорони, відновлення та відтворення природних об'єктів. Ефективне природокористування на сучасному етапі вимагає певної спеціалізації виробництва, впровадження технічного прогресу, створення міжгалузевих структур з комплексного використання природних ресурсів і відходів природокористування, а також з раціонального використання техногенних факторів виробництва та переробці відходів виробничої й господарсько-побутової життєдіяльності. Раціональне використання всіх факторів виробництва, у тому числі і природних ресурсів, повинне здійснюватися та формуватися з позицій реалізації відносин власності на природні ресурси на рівні фізичних осіб, суб'єктів підприємницької діяльності, регіонів, держави з метою зниження економіко-екологічних збитків власникам природних і інших об'єктів від викидів забруднюючих речовин в атмосферу, скидань у водоймища, розміщення відходів на суші та у водних об'єктах. Розробка масивів мінеральної сировини, будівництво і експлуатація шахт і підприємств переробної промисловості вимагають раціонального використання відпрацьованої породи, відновлення земельних і інших видів природних ресурсів під час використання, а також після закриття шахт. Не завжди для підприємств добувної й переробної галузей промисловості є економічно ефективним і доцільним здійснення робіт з відтворення земель, переробки і використання відходів видобутку та переробки. Найчастіше шахти, земельні кар'єри, водні, тварини й рослинні ресурси, яким був нанесений збиток, не відновлюються. Таким чином, ситуація, що складається, веде до порушення прав власності власників природних ресурсів, які виявилися в зоні господарсько-виробничої діяльності. Багатоаспектність і багатомірність проблеми реалізації відносин власності розглянемо на прикладі мінеральних ресурсів. Мінеральні ресурси є власністю всього народу України, якщо вони згідно із законом є загальнонародними або перебувають у місцевому розпорядженні, якщо мають місцеве значення (піски, глини, камінь). Суб'єкт виробничої діяльності купує право видобувати мінеральні ресурси у держави або місцевих органів влади, які є виразниками відповідних форм і прав власника. Фактично відбувається купівля-продаж первинного (до процесу переробки) мінерального природного ресурсу. Територія шахти, кар'єру, відвалу – усе це надходить в оренду. Тварини, рослини, водні, мінеральні й інші природні ресурси та об'єкти, що не є предметом купівлі продажу, підлягають знищенню без відновлення.

У такій ситуації природний ресурс, що не відновлюється, є фактором виробництва – предметом праці, який суб'єкт підприємницької діяльності купує у держави або місцевого органа управління. Природний ресурс, що виступає в якості предмета праці, використовується в процесі виробництва одноразово та повністю переносить свою вартість на готовий продукт. Так як природний ресурс і інші фактори виробництва після їхнього придбання є власністю суб'єкта підприємницької діяльності, то відходи, які утворюються в процесі використання природних і неприродних факторів виробництва також є власністю даного підприємства. Однак дані відходи надходять у навколишнє середовище, у природні об'єкти, які не є власністю даного суб'єкта підприємницької діяльності і завдають економіко-екологічні збитки земельним, рослинним, тваринам, водним ресурсам і атмосфері, які належать іншим суб'єктам господарювання, домогосподарствам або народу України в цілому. Таким чином, власність суб'єктів підприємницької діяльності у вигляді відходів їх виробництв, що утворюються в процесі використання техногенних і природних факторів виробництва, надходить у природні об'єкти, що є власністю інших осіб. Рівень розвитку продуктивних сил ще не досяг такого ступеня, коли суспільство в цілому могло б виділити необхідну кількість коштів на компенсацію або попередження економіко-екологічних збитків природним об'єктам, що наносяться економічно відособленими суб'єктами виробничо-господарської діяльності. Іншими словами, суспільство в цілому через технічні, технологічні і фінансові причини не готове брати на себе економічну, екологічну, соціальну та політичну відповідальність за забруднення природних об'єктів економічно відособленими суб'єктами будь-яких форм і прав власності на техногенні і природні фактори виробництва, а

також природні об'єкти в сфері споживання. Загальнонародна і державна форми власності на природні об'єкти не відповідають рівню розвитку продуктивних сил у суспільстві. Це веде до того, що державні або місцеві бюджети не можуть виділити кошти на відновлення природних об'єктів. Рівень розвитку продуктивних сил у всіх галузях народного господарства не дає можливості перейти на безвідхідні або маловідходні технології. В умовах ринкових відносин в економіці, які відповідають певному рівню розвитку продуктивних сил, не суспільство повинне відповідати за нераціональне використання, забруднення, знищення природних об'єктів, а користувач, який завдав певних економіко-екологічних збитків [9, с.42–50]. Реалізація загальнонародної або державної власності на природні об'єкти на підставі впровадження високих ставок і платежів за вилучення природного ресурсу, його використання або забруднення може призвести до того, що раціональність і ефективність використання природного ресурсу залишаться на тому ж рівні, а платежі за природокористування будуть віднесені на собівартість вироблених продукції або послуг, що в результаті призведе до росту цін, зниженню економіко-екологічної ефективності природокористування, а також соціально-економічного й екологічного рівня життя всіх шарів суспільства. Рівень розвитку продуктивних сил у цей час дає реальні гарантії того, що тільки конкретний власник природних ресурсів або об'єктів буде зацікавлений у раціональному та ефективному їх використанні, охороні та відновленні в тих випадках, коли природокористування здійснюється на його власному ресурсі їм самим або іншими користувачами. У даній ситуації опортуністична поведінка власника природного об'єкта буде спрямована на максимальне заощадження власного природного ресурсу та максимізацію доходу від його використання. Однак особливо треба підкреслити, що не всі природні ресурси повинні бути передані в приватну власність [10, с.105–128].

Друга тенденція в розвитку форм власності на природні ресурси пов'язана з розвитком колективних форм власності. Це пов'язане з тим, що ефективні використання, охорона, відновлення та відтворення природних об'єктів вимагають у деяких випадках досить великої кількості фінансових, технічних, трудових факторів виробництва. Для одержання ефективності від масштабів використання, охорони і відновлення крупних природних об'єктів необхідне об'єднання підприємств по технологічних циклах природокористування, створення корпорацій на умовах партнерства, залучення додаткового капіталу на базі створення акціонерних товариств. У даній ситуації ефективною є колективна форма власності на природний об'єкт, коли необхідне об'єднання капіталів у натуральному й вартісному вираженні з метою підвищення ефективності природокористування.

Колективна форма природокористування, коли акції поширюються між працівниками підприємства-природокористувача, дозволяє уникнути опортуністичної поведінки працівників, підвищити продуктивність і якість їх праці в сфері раціонального використання, охорони і відновлення природних об'єктів. Одержання дивідендів від ефективного природокористування як матеріального заохочення дозволить підвищити ефективність природокористування на рівні суб'єктів підприємницької діяльності.

На рівні регіону також можливе створення і реалізація колективної форми власності на природні об'єкти, коли жителі даного регіону або жителі за його межами зможуть придбати акції та у такий спосіб вкласти кошти в охорону, відновлення і відтворення природних об'єктів регіону. У якості одержуваних дивідендів буде виступати не тільки їх грошова форма, але і відновлені, екологічно чисті природні об'єкти. У цілому дивіденди одержить увесь регіон з урахуванням ефективності природокористування у третіх осіб – приватних, колективних і індивідуальних суб'єктів власності природних об'єктів.

Різноманіття форм власності на природні об'єкти є засобом підвищення ефективності їх використання, охорони, відновлення і відтворення. Тому необхідно впровадження різноманітних форм власності на природні об'єкти, у яких поряд з державною, власністю будуть співіснувати індивідуальна, приватна, колективна й змішані форми.

Вибір тієї або іншої форми власності на той або інший природний об'єкт повинен базуватися на наступних основних принципах:

- мінімізація економіко-екологічного збитку від природокористування;
- максимізація одержуваного доходу від природокористування;
- оптимізації коштів на охорону, відновлення і відтворення природних ресурсів;
- максимізація внутрішніх і зовнішніх ефектів природокористування – одержання доходу на підприємстві, виробництво екологічно чистої продукції в екологічно чистому навколишньому природному середовищі, яке економічно доступне всім шарам суспільства, одержання економіко-екологічного ефекту в суміжних галузях, що використовують інші природні об'єкти у межах даної території, поповнення державного та місцевого бюджетів за рахунок підвищення ефективності природокористування [11, с.150].

Доцільність зміни форм і прав власності в природокористуванні повинна полягати в створенні умов для функціонування ефективного власника в процесі використання, охорони, відновлення і відтворення природних об'єктів, ресурсів і потенціалів. Необхідно визначити комплексну систему критеріїв ефективного власника (ефективної форми власності). Причому виділені критерії повинні діяти спільно та підсилювати синергетичний ефект, який дасть ефективний власник. Прийняття рішення про закріплення або перехід форми власності на природні ресурси повинне визначатися на основі визначення цінності кожного критерію по бальній оцінці з урахуванням їх позитивного або негативного синергетичного ефекту.

Зміна форм і прав власності на природні ресурси повинна бути глибоко і комплексно аргументована з урахуванням впливу на зміну економічних, екологічних, економіко-екологічних і соціальних показників на мікро- і макро- рівнях національної економіки. Для прийняття рішень про необхідності зміни форм і прав власності на природні ресурси необхідно виділити екологічні, економічні й організаційні передумови трансформаційних процесів власності на природні ресурси.

Для прийняття оптимального рішення про форму власності на природні ресурси необхідно визначити, які можливості будуть загублені внаслідок відмови від інших форм власності в процесі використання природних ресурсів на базі відповідної організації діяльності по природокористуванню. Прийняття управлінських рішень зміни форм і прав власності на природні ресурси повинне базуватися на теорії альтернативних витрат або витрат альтернативних можливостей. Необхідно в процесі прийняття даних рішень визначити упущену економічну, економіко-екологічну, соціально-економічну вигоду на макроекономічному і мікроекономічному рівнях у результаті вибору одного з альтернативних варіантів використання природних об'єктів при певній формі та певному економіко-екологічному наповненні права власності на них. Під певним якісним наповненням права власності на природні об'єкти розуміється, які конкретно показники та умови будуть закладені в договір обміну власністю на природний ресурс. Альтернативні витрати упущеної вигоди використання природних ресурсів при певній формі власності на них є підходом, на підставі якого можна розрахувати, що придбає чи втратить суспільство внаслідок використання природних об'єктів при альтернативній формі власності. Величина витрат упущеної вигоди полягає у відмові від використання природних ресурсів на основі однієї форми власності заради використання на базі альтернативної іншої форми власності, при якій показники природокористування будуть вище [12, с.220].

До основних об'єктивних передумов зміни форм і суб'єктів власності на природні ресурси необхідно віднести такі:

- виснаження, забруднення, руйнування, тенденції до зникнення природних об'єктів, що перебувають у певній формі власності у певного суб'єкта. Форма власності сковує, є гальмом в організації природокористування;
- неможливість з боку власника ефективно стимулювати, впроваджувати інновації, передові технології, продуктивне устаткування, що експлуатуються в процесі використання, охорони, відновлення й відтворення природних об'єктів, ресурсів і потенціалів;
- необхідність стабілізації фінансових надходжень у бюджетні та позабюджетні фонди за рахунок поліпшення показників роботи суб'єктів підприємницької діяльності у галузях природокористування (ріст їх прибутків, виручки від реалізації і тощо);

- відсутність або недостатня конкуренція за використання природних ресурсів між галузями народного господарства, суб'єктами підприємницької діяльності, виробничими та невиробничими користувачами і власниками на основі певних форм власності на них. Стимулювання конкуренції за використання природних ресурсів на основі певних форм власності на них;
- зростання негативної екологічної, економічної, соціальної мотивації на основі єдності та протиріччя в інтересах:
 - а) власників природних ресурсів;
 - б) власників і користувачів природними ресурсами;
 - в) власників, користувачів і розпорядників, тобто структур, що приймають управлінські рішення щодо розподілу природних ресурсів, установлення параметрів природокористування, фінансування заходів з охорони, раціонального використання, відтворення і відновлення природних об'єктів.
- зниження підприємницької економічної зацікавленості, ініціативи в області раціонального використання, охорони, відновлення і відтворення природних ресурсів у рамках існуючої форми власності на них;
- необхідність стимулювання працівників на раціональне природокористування на основі зміни форм власності на природні і техногенні фактори виробництва і їх участі в доходах підприємства;
- необхідність підвищення ефективності використання державних коштів, що направляються в раціональне використання, охорону, відновлення і відтворення природних ресурсів за рахунок:
 - а) запобігання їх розпилення і концентрацію на найбільш важливих і пріоритетних завданнях природокористування загальнонародного значення за рахунок залучення коштів економічно відособлених суб'єктів на основі зміни форм власності на природні об'єкти та ресурси;
 - б) частковий перенос тягаря відповідальності власника в особі держави, місцевих органів управління за стан природних ресурсів на інших власників по певних формах і правах власності.

Автором визначені критерії зміни форм і прав власності на природні ресурси, які полягають у наступному:

- граничні витрати держави з бюджету на утримання, використання, введення природного ресурсу в господарський обіг вище, ніж граничний економіко-екологічний ефект, одержуваний при даних витратах на утримання, використання та введення природного ресурсу в господарський обіг;
- граничні витрати й граничні ефекти вкладення державних коштів в інші сфери національної економіки (освіта, охорона здоров'я, культура і т.д.) вище, ніж у даний природний ресурс;
- економіко-екологічні втрати від переходу природного ресурсу з однієї форми власності менше додаткових вигод при іншій формі власності;
- альтернативна форма власності сприяє поліпшенню економіко-екологічних параметрів природних ресурсів, збільшується дохід від їхнього використання на рівні фізичної або юридичної особи, регіону, держави, оптимізуються витрати на досягнення даного ефекту;
- економіко-екологічні параметри природного об'єкта та обмеження його використання визначають платність або безкоштовність зміни форми власності та платність у майбутньому за природний ресурс як податок на власність;
- об'єктами приватної форми власності повинні ставати природні ресурси, раціональне використання яких веде до необхідності їх охорони та відтворення, що вимагає високого рівня підприємницької активності, мобільності, заповзятливості. Ця діяльність принесе прибуток суб'єктові економічної діяльності та суспільству в цілому;
- оптимальність відповідності форми власності на природні ресурси формі організації використання, охорони, відтворення та відновлення природних об'єктів;

- обсяги бюджетних коштів, які держава може витратити на розвиток, утримання, використання, охорону та введення в господарський обіг природних ресурсів;
- оцінка рівнів економіко-екологічного збитку та ефективності природокористування при альтернативній формі власності на природні ресурси;
- наявність фінансових коштів у економічно відособлених суб'єктів для освоєння і використання природного ресурсу на основі альтернативної форми власності;
- наявність досвіду, знань професіоналізму у суб'єкта, який прагне придбати природний об'єкт у певну форму власності.

Висновки і перспективи подальших розробок. У нинішніх умовах розвитку відносин власності на техногенні фактори виробництва та життєдіяльності суб'єктів економіки необхідно формування адекватних форм та прав власності на природні ресурси. Трансформаційні процеси власності в природокористуванні повинні бути націлені на відповідність форм організації природокористування формам та правам власності на природні ресурси. Специфіка певних форм та прав власності повинна ураховувати специфіку об'єктів природно-ресурсного потенціалу, в межах якого здійснюються трансформаційні процеси. Подальші розробки мають бути спрямовані на зниження опортуністичної поведінки та граничної раціональності державних службовців у процесі прийняття рішень про зміну форм та прав власності в природокористуванні.

Список використаної літератури

1. Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству // К. Маркс, Ф. Энгельс. – соч. Т. 46. Ч. 1. – [2-е изд.]. – М.: Политиздат, 1968. – 508 с.
2. Мочерный С. В. К вопросу о предмете политической экономии / С. В. Мочерный // Экономика Украины, 1997. – № 2. – 65 с.
3. Мочерный С. В. Протиріччя соціалістичної власності і перебудова господарського механізму / С. В. Мочерний, М. І. Долишний, В. К. Черняк. – Львів: Світ, 1991. – 240 с.
4. Гаєвський А. М. Власність як категорія суспільних відносин / А. М. Гаєвський // Вісник соціально-економічних досліджень: [зб. наук. праць. ОНЕУ]. – Одеса, 2011. – вип. № 3(43). – С.151–155.
5. Лазня И. Всеобщий закон собственности / И. Лазня, В. Рыбалкин // Экономика Украины, 2001 – №9 – С.43–50.
6. Дементьев В. В. Институты, поведение, власть / В. В. Дементьев [под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева.]. – Донецк: «Каштан», 2005. – С. 102–125.
7. Лоскутов В. И. Экономические отношения собственности и политическое будущее России / В. И. Лоскутов. – Мурманск: МГТУ, 2001. – 160 с.
8. Колесов Н. Асоціальна форма акціонерної власності / Н. Колесов, В. Лоскутов // Економіст, 2005. – вип. № 9. – С. 49–54.
9. Мартиенко А. И. Отношения реализации форм и прав собственности в природопользовании / А. И. Мартиенко, С. К. Харичков // ИПРЭЭИ НАН Украины. – Одесса: ИПРЕЕД, Феникс, 2008. – 214 с.
10. Мартиенко А. И. Теоретические основы развития отношений собственности на природные ресурсы /А. И. Мартиенко // ИПРЭЭИ НАН Украины. – Одесса: ИПРЕЕД, Феникс, 2011. – 389 с.
11. Мартиенко А. И. Экономическая сущность разнообразных форм собственности на природные ресурсы в природопользовании: зб. наук. праць / А. И. Мартиенко // Економічні інновації. – Одеса, 2011. – вип. № 42. – С. 149–161.
12. Мартиенко А. И. Эффективная собственность на объекты природного капитала как фактор устойчивого развития экономики /А. И. Мартиенко // Економічний форум, 2011. – № 3. – С.213–221.

Прийнято до друку 27.04.2012